

Okupace, přátelská pomoc, devastace

Sovětská armáda 1968–1991 v paměti české společnosti

Marie Černá

Invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968 a bezprostředně následující události mají své pevné místo v české historiografii i paměti. Jsou obecně považovány za důležitý zlom v dějinách, zároveň nesou silný emotivní náboj, který je řadí vedle ostatních národních tragédií, jakými bylo například obsazení Sudet v roce 1938 či okupace českých zemí Německem v roce 1939. I pro srpnové události roku 1968 se nyní opět zdá nejvhodnější pojem *okupace* – cizí mocností byl v tomto případě Sovětský svaz – a lze snad říct, že panuje i obecná shoda o významových konotacích tohoto pojmu. Mezi nimi do popředí vystupuje mocenská agrese, silové prosazování nadvlády, zasahování do vnitřních záležitostí suverénního státu. Politický význam okupace je tu zřejmý, sdílený a nezpochybnovaný. Následné zhruba dvacetileté období přítomnosti Sovětské armády v Československu¹ bývá dnes také celkem běžně nazýváno okupací, nicméně kontury politických významů této přítomnosti už zdaleka nejsou tak jednoznačné. Při bližším ohledání se dokonce zdá,

1 Mám tím na mysli období od podepsání tzv. Smlouvy o dočasném pobytu (plným názvem Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky) v říjnu 1968, na jejímž základě zůstala na území Československa zhruba sedmdesátitisícová armáda Sovětského svazu, do jejího odsunu, uskutečněného v letech 1990 a 1991 na základě Dohody mezi vládami ČSSR a SSSR o odchodu sovětských vojsk z Československa, podepsané 26. února 1990 v Moskvě (viz PEC-*KA*, Jindřich (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996, s. 110 n., dokument č. 36).

že všeobecnější konsenzus v tomto smyslu ani neexistuje. Podívejme se na úvod na dva následující příklady.

Kdo přijede do Vysokého Mýta, může si na pamětní desce umístěné na hradbách přečíst nápis: „21. srpna 1968 vtrhla vojska pěti států Varšavské smlouvy do Československa. Ve Vysokém Mýtě byla umístěna silná okupační sovětská posádka i s rodinnými příslušníky. Poslední voják z města odešel 16. července 1990. Město po 22 letech opět svobodně vydechlo.“ Stejně jako jiné místní pamětní desky má i tato připomínat důležité události z historie města. Několik tisíc sovětských vojáků se v roce 1968 na dlouhou dobu usadilo přímo ve městě, je tedy zřejmé, že jejich přítomnost měla pro obyvatele hmatatelné důsledky. Nápis na desce, evokující tíži okupace Sovětskou armádou a úlevu spojenou s jejím odchodem, tedy asi nikoho nepřekvapí.

Naproti tomu na soukromých webových stránkách věnovaných západočeskému městečku Blovice se na přítomnost sovětských vojáků vzpomíná poněkud jinak: jejich soužití s místními obyvateli je vyličeeno jako oboustranně přínosné a obohacující. Takřka jako selanka. Ivan Bystřický, autor dvou článků z roku 2009, se zaštiťuje vzpomínkami pamětníků: „Nikdo z pamětníků, kteří nám svým vyprávěním poskytli materiál k článkům, si na soužití s vojáky nestěžoval.“² V tomto duchu připomíná vzájemné setkávání při příležitosti významných výročí a oficiálních svátků, společné hony, brigády, ochotu sovětských vojáků pomoci českým obyvatelům při nejrůznějších příležitostech, neoficiální vazby, které přetrvaly i po jejich odchodu. Líčení ilustruje také fotografiemi z různých společenských a kulturních akcí.³ V diskusi, která se pod článkem rozvinula, vyčítá jeden ze čtenářů autorovi, že zkresluje situaci, a sám podává výčet negativních aspektů okupace.⁴ Další diskutér si pozitivní vyznění článku vysvětluje autorovou čím dál zřetelnější levicovou orientací.⁵ Když se diskuse stočí k úvahám strategicko-vojenského rázu, které k tomuto brdskému prostoru již tradičně patří, autor se brání: „Víte, záměrně nepíši o zbraních ani raketách. (...) ...jen jsme chtěli vytvořit jakousi protiváhu dnešnímu tisku a seznámit naše občany

2 [BYSTŘICKÝ, Ivan]: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 1. část + foto. In: Info Blovice [online]. 2009-11-13 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.blovice.info/view.php?cisloclanku=2009110012>.

3 Tamtéž; [Týž]: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 2. část + foto. In: Info Blovice [online]. 2009-11-15 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.blovice.info/view.php?cisloclanku=2009110015>.

4 „Nuto si zopakovat základní fakta. Sovětský svaz nás v rozporu s demokratickými principy v noci na 21. srpna 1968 začal okupovat, uvěznil politické představitele suverénního státu, jeho vojáci zavraždili několik desítek nevinných lidí a způsobili nemalé majetkové škody. Dalšíh více než dvacet let se zde chovali jako doma, devastovali přírodu i charaktery lidí. (...) Byli a jsou to odporní okupanti a lidé, kteří se s nimi bratřili, by se dodnes měli stydět. (Komentáře ke článku: Ruská armáda v oblasti Míšov–Borovno, 2. část + foto ze dne 15. 11. 2009. Autor: Úslavák. In: Tamtéž [online]. 2009-11-18 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.blovice.info/comment.php?akce=fullview&cisloclanku=2009110016>.)

5 „Soudruzi mnozí myslivci a soudruzi jézetdáci se s nimi ocucávali, ale Ivanovi to nevdá, protože má komanče rád.“ (Autor: Úslavák, II. In: Tamtéž [online]. 2009-11-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné *tamtéž*.)

se životem vojáků, civilistů a rodinných příslušníků, kteří zde za humny žili 20 let. A je zajímavé, že o tom lidé rádi hovoří a vzpomínají a nejsou to jen komunisté...“⁶

Povznesme se nyní nad žánrovou a stylistickou nesouměřitelnost komunikačních situací oficiální pamětní desky a internetové diskuse a zaměřme se na samotná sdělení. Důležité je, že hladký a jednoznačný význam okupace lze zkomplikovat: odkazem na vyprávění pamětníků, na rozdíl mezi obdobími bezprostředně následujícím po srpnové invazi a dobou následného pobytu vojsk Sovětské armády, poukazem na různou současnou pozici (politickou orientaci) mluvčího, která mimo jiné předpokládá rozdílný pohled na komunistickou minulost, ohledem na různé aspekty okupace – politický, vojenskostrategický, sociální. Připomíná nám to banální pravdu, že paměť – tedy i paměť sovětské okupace – odráží současné politické a jiné střety nebo že (údajně) dominantní paměť mívá také svoji kontra-paměť. V tomto článku přitom nepůjde o to určit, který z obrazů, jež se v současnosti ve vztahu k okupaci Sovětskou armádou objevují, je pravdivější. Ani o to, zda je vlastně pojem „okupace“ vhodný. Jde o to sledovat, jakým obsahem a jakými významy je pojem okupace naplňován, jak je popírán, či naopak vyzdvihován, s čím se pojí, jaké jsou hlavní příběhy, které dávají realitě smysl.

Sama paměť okupace má, jak známo, svoji bouřlivou historii, která se do našeho dnešního pohledu nezbytně promítá. Například tím, že vzpomínání se obvykle rozpadá na tři jakoby oddělená témata či období: srpnovou invazi vojsk Varšavské smlouvy v roce 1968 a období bezprostředně následující, více než dvacetiletou přítomnost sovětských jednotek a nakonec jejich odsun v letech 1990 a 1991.⁷ Ta se navíc objevují v polistopadové paměťové kultuře i v samotné historiografii s různou intenzitou a mírou zřetelnosti. Srpnová invaze zaujímá v naší paměti jedno z nejvýznamnějších míst, má poměrně stabilní dominantní příběh, hlavní zápletku i kladné a záporné hrdiny. Svoje pevné místo a opakované vzpomínkové akce na místní i celostátní úrovni má už i odsun sovětských vojsk. Řada bývalých posádkových měst či okresů si odchod Sovětské armády pravidelně připomíná články v regionálním tisku, kulatá výročí bývají doprovázena různými pořady, besedami, výstavami, happeningy, oslavami, či dokonce velkoryse pojatými festivaly. Nejméně zřetelně se pak jeví dvacetiletá přítomnost sovětských vojsk, především co se týká jejího politického významu. Totéž je patrné v samotné historiografické produkci, která přirozeně tíhne spíše k zachycení dynamických procesů a změn skrze

6 Autor: Info Blovice [BYSTRICKÝ, Ivan]: Reakce. In: Tamtéž [online]. 2009-11-18 [cit. 2015-06-30]. Dostupné *tamtéž*.

7 V tomto ohledu je pamětní deska ve Vysokém Mýtě ojedinělá, neboť poukazuje současně na invazi, pobyt i odsun. Většina podobných vzpomínkových artefaktů – pamětních desek a pomníčků – připomíná prostřednictvím obětí hlavně počáteční invazi, případně její první výročí v roce 1969. (Viz Pamětní místa na komunistický režim: Jak poznáváme a reflektujeme dobu nesvobody 1948–1989 a jak si toto období připomínáme na veřejných prostranstvích? In: Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. [online]. 2015 [cit. 2016-12-10]. Dostupné z: <http://www.pametnimista.usd.cas.cz>.)

dalekosáhlé události, a proto hlavními ohnisky zájmu pro ni zůstávají počátek⁸ a konec okupace,⁹ méně pak okupace v jejím zhruba dvacetiletém trvání.¹⁰ Ta zůstává spíše na periferii odborných úvah, i když (jak jsme viděli) může vzbuzovat

- 8 Vstup vojsk Varšavské smlouvy do Československa v srpnu 1968, události bezprostředně následující stejně jako širší kontext pražského jara patří k nejhutněji popsaným obdobím naší historie. Edicí dokumentů, memoárů, obrazových publikací, studií československé i zahraniční provenience k těmto tématům je nepřehledné množství a není možné ani účelně snažit se je zde přehledně vyjmenovávat. Čtenáře odkazují na zpracovanou bibliografii: BŘEŇOVÁ, Věra: *Pražské jaro '68: Bibliografie*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2013. Co se týká samotné invaze, nejpodrobněji jsou zpracovány její mezinárodněpolitické a vojenské aspekty a také vliv na samotnou československou armádu: viz např. BENČÍK, Antonín: *Operace Dunaj, aneb Internacionální vražda Pražského jara*. Praha, Krutina Jiří – Vacek 2013; FELCMAN, Ondřej: *Invaze a okupace: K úloze SSSR a sovětských vojsk ve vývoji Československa v letech 1968–1991*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995; FIDLER, Jiří: 21. 8. 1968 – okupace Československa. Praha, Havran 2003; MACÁK, Milan: *Tváří v tvář okupaci: Příběh čs. vojenské rozvědky v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; MADRY, Jindřich: *Sovětská okupace Československa, jeho normalizace v letech 1969–1970 a role ozbrojených sil*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1994; PAUER, Jan: *Praha 1968: Vpád Varšavské smlouvy*. Praha, Argo 2004; PECKA, Jindřich: *Sovětská vojska v československém vývoji 1968–1991*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998; POVOLNÝ, Daniel: *Vojenské řešení Pražského jara 1968, sv. 1: Invaze armád Varšavské smlouvy*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2008; TÝŽ: *Vojenské řešení Pražského jara 1968, sv. 2: Československá lidová armáda v srpnu 1968*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2010. Samostatné studie byly věnovány obětem vojenské invaze: BÁRTA, Milan – CVRČEK, Lukáš – KOŠICKÝ, Patrik – SOMMER, Vítězslav: *Oběti okupace: Československo 21. 8. – 31. 12. 1968*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2008; FAJMON, Hynek: *Sovětská okupace Československa a její oběti*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005.
- 9 PECKA, Jindřich: *Kronika odsunu sovětských vojsk z Československa (1989–1991)*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993; TÝŽ (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991: Dokumenty* (viz pozn. 1); NAĐOVIĆ, Svetozár – FOERTSCH, Hartmut – KARÁCSONYI, Imre – OSTROWSKI, Zdzisław: *The Great Withdrawal: Withdrawal of the Soviet-Russian Army from Central Europe 1990–1994*. Bratislava, Ministry of Defence of the Slovak Republic 2005.
- 10 Doposud nejučenější pokus o zachycení různých aspektů intervence a pobytu sovětských vojsk v Československu představoval projekt „Pobyt sovětských vojsk na území Československa 1968–1991“, realizovaný v první polovině 90. let v Ústavu pro soudobé dějiny. Kolektiv autorů pod vedením Jindřicha Pecky vydal šestnáct sešitů studií, které jsou věnovány různým tématům – ekonomickým aspektům invaze a pobytu vojsk, účasti jednotlivých členských států Varšavské smlouvy na vojenské operaci, vojenským důsledkům invaze, materiálními škodám či obětem. Snažil se také zhodnotit roli sovětských vojáků v procesu tzv. normalizace a na různých místech dokládal přímé vměšování sovětských vojenských představitelů a lokálních komandantů do československého politického dění. Sami autoři však uznávají, že se jim podařilo postihnout ponejvíce fázi bezprostředně následující po intervenci. Nejvýznamnějším výsledkem projektu, který mapuje pobyt sovětských vojsk v Československu od počátku až do konce, je publikace: PECKA, Jindřich a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991: Chronologický přehled*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1996. Jde o stručný sumář událostí, jednání, setkání či článků, které se k pobytu sovětských vojsk vztahují, excerpovaných z nejrůznějších archivních i novinových zdrojů. Nejnovější příspěvek k tématu zhruba dvacetiletého pobytu Sovětské armády v Československu se úzce zaměřuje na československé oběti, které v této souvislosti přišly o život: TOMEK,

živou polemiku, která ukazuje, že co do politického významu okupace Sovětskou armádou zdaleka nepanuje společenský konsenzus. Skutečnost, že názory v tomto ohledu mohou volně tékat od jednoho pólu ke druhému, ovšem neznamená, že dnes žádný dominantní narativ o přítomnosti Sovětské armády v Československu neexistuje. Pouze čerpá z jiných zdrojů než z čistě politických významů.

Tento článek je skromným pokusem o zachycení proměn hlavních sdílených významů, které se s přítomností Sovětské armády v českých zemích po srpnu 1968 pojí. Jde mi přitom o postižení té nejobecnější roviny problému, prezentované a zprostředkované především masovými a veřejně přístupnými médii včetně regionálních, jako jsou místní noviny nebo třeba obecní kroniky.¹¹ Právě hlas médií totiž, při veškeré své stereotypnosti, vzhledem k absenci systematictější zaměřené debaty o některých aspektech sovětské okupace ve veřejném prostoru zdaleka převládá. Právě stereotypnost a repetitivnost, s jakými je téma okupace a pobytu Sovětské armády v Československu v médiích ponejvíce pojednáváno, vyjevují kontury před(po)kládaného konsenzu o tom, co je v této souvislosti důležité či samozřejmé.

Srpen 1968 – invaze

Nechci zde opakovat dostatečně známé skutečnosti, jenom připomenu, že podle dostupných svědectví a historických materiálů se pojem *okupace* objevil okamžitě po srpnové invazi vojsk Varšavské smlouvy. Pro většinu lidí nejlépe vyjadřoval situaci, ve které se Československo ocitlo: významově zahrnoval jak vojenské obsazení institucí a fyzického prostoru, tak mocenský akt politické agrese ze strany Sovětského svazu, flagrantní narušení státní suverenity a všeobecné ohrožení svobody a základních lidských práv. Svědčí o tom množství prohlášení vydávaných napříč celou společností, včetně nejvyšších státních a stranických představitelů, stejně jako řada dalších protestních aktivit. Okupace byla bytostně prožívanou a sdílenou realitou, zároveň paralelně dokumentovanou a pojmenovávanou.¹² Z hlediska společnosti šlo nejenom o (politicky beznadějný) protest proti okupaci, ale také o silně emotivní vyjádření národní pospolitosti a jednoty. V tomto smyslu můžeme

Prokop – PEJČOCH, Ivo: *Černá kniha sovětské okupace: Sovětská armáda v Československu a její oběti 1968–1991*. Cheb, Svět křidel 2015.

11 Ve výběru materiálů jsou poněkud výrazněji zastoupeny zdroje z Vysokého Mýta, což je dáno tím, že právě do tohoto místa jsem původně směřovala svůj zájem, vyvolaný výše zmíněnou pamětní deskou. Vzhledem k tomu, že nejde ani tak o případovou studii konkrétního místa jako spíše o zachycení obecnějších aspektů, zahrнула jsem i řadu příkladů z jiných lokalit. Články z regionálního tisku od druhé poloviny 90. let do současnosti jsem vybrala z archivu Newton media na základě klíčových slov „Sovětská armáda“.

12 Ještě v roce 1968 vyšla tzv. *Černá kniha*, v níž kolektiv historiků pod vedením Milana Otáhalu a Viléma Prečana bezprostředně zdokumentoval průběh prvních dnů okupace: *Sedm pražských dnů 21.–27. srpen 1968: Dokumentace*. Praha, Historický ústav 1968. Knihu s došlým Viléma Prečana znovu vydalo nakladatelství Academia v roce 1990.

Po srpnové invazi, Teplice (foto Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i.)

nalézt řadu paralel s konceptualizací listopadové revoluce roku 1989, kterou nabízí americký historik James Krapfl.¹³

I bezprostředně po srpnové invazi se spontánně ustavilo široké národní společenství stmelené odporem proti společnému nepříteli, které rozvíjelo invenční aktivity s idealistickými pohnutkami, směřující k transcendenci dané situace. Základními principy tohoto společenství byly v i srpnu 1968 jednota a nenásilí, jež zakládaly morální převahu v mocensky a silově nerovných politických poměrech. Okupace se tak stala nejenom zdrojem frustrace, ale – zdánlivě paradoxně – také zdrojem národní hrdosti a velkým momentem československé, respektive české historie, který byl již ve své době prožíván jako výjimečný.¹⁴ Okupace ostře nastavila kritéria, na základě kterých byli lidé do nově redefinovaného společenství buď zahrnováni,¹⁵ nebo z něj naopak vylučováni. Společně s okupantem se na scéně opět objevil

13 KRAPFL, James: *Revolúcia s ľudskou tvárou: Politika, kultúra a spoločnosť v Československu po 17. novembri 1989*. Bratislava, Kalligram 2009.

14 „Ukázalo se však, že [okupace] dobré vlastnosti našich národů nezlomila, nýbrž naopak vyburcovala. Celý svět dnes naše národy obdivuje.“ (*Zemědělské noviny* (27.8.1968), citováno podle publikace *Sedm pražských dnů 21.–27. srpen 1968: Dokumentace*. Praha, Academia 1990, s. 286.)

15 O tvůrčím procesu takové redefinice svědčí například dobový zápis kronikáře z Vysokého Mýta: „Nejaktivnější složkou byla mládež, ta dlouhovlasatá a tak často zatracovaná.“

jeho konceptuální příbuzný – kolaborant a zrádce, kterých se musí společenství střežit, neboť ohrožují jeho jednotu. Projevilo se to jak slavnostně vyhlašovanými závazky typu „Nezradíme!“ a varováním před kolaborantstvím, tak nejrůznějšími místně uplatňovanými symbolickými či praktickými sankcemi vůči lidem, kteří byli za kolaboranty označeni.

Pobyt sovětských vojsk

Co následovalo v nejbližších měsících a letech po srpnové invazi, je rovněž všeobecně známo. Mimo jiné šlo o mocensky nerovný boj o politický smysl okupace, v němž se průběžně proměňovaly aliance. Postupující „normalizace“ vytlačovala pojem okupace z veřejného prostoru,¹⁶ až nakonec postavila společensky konstitutivní příběh ze srpna 1968 na hlavu. Oficiální verze měla na jedné straně dát přítomnosti jednotek Sovětské armády v zemi nový politický význam, tím že invazi vojsk Varšavské smlouvy označila za bratrskou pomoc v boji proti kontrarevoluci, na druhé straně její politický význam umenšit, tím že ji nazvala dočasným *pobytem*.¹⁷ V důsledku toho bylo zdejší sovětské vojsko na jedné straně heroizováno,¹⁸ na druhé straně politicky banalizováno poukazy na jeho neškodnost, či přímo společenskou přínosnost.¹⁹

Má svůj politický program. Je v něm smysl pro spravedlnost a čest. Jednání vojsk Varšavské smlouvy je silně citově pobouřilo...“ (*Pamětní kniha 1961–1973*, Vysoké Mýto, s. 292. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: http://vychodoceskearchivy.cz/ebadatelna/zobrazeni-publikace-usti/?adresar=CZ_225204010_0381_x00002&nadpis=CZ_225204010_0381_x00002&strana=1.) Podobně vyznívá zmínka o „nepravděpodobných spojenectvích“, v níž americký historik Jonathan Bolton pracuje se vzpomínkou Václava Havla na výjimečnou spolupráci liberecké radnice s místními vlasatci a trampy (BOLTON, Jonathan: *Světy disentu: Charta 77, Plastic People of the Universe a česká kultura za komunismu*. Praha, Academia 2015, s. 26 n.).

- 16 Za jeden z klíčových momentů můžeme označit vznik Úřadu pro tisk, rozhlas a televizi v září 1968, který okamžitě vydal zákaz používání pojmů „okupace“ a „okupant“ v souvislosti s vojsky Varšavské smlouvy ve sdělovacích prostředcích (Předmluva k ediční řadě Prameny k dějinám československé krize 1967–1970. In: HOPPE, Jiří (ed.): *Pražské jaro v médiích: Výběr z dobové publicistiky*. (Prameny k dějinám československé krize v letech 1967–1970, sv. 11.) Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2004, s. 16 n.).
- 17 Viz Smlouva mezi vládou Československé socialistické republiky a vládou Svazu sovětských socialistických republik o podmínkách dočasného pobytu sovětských vojsk na území Československé socialistické republiky, podepsaná v Praze 16. října 1968.
- 18 Pro zesílení efektu se používalo symbolického prolnutí Rudé armády-osvoboditelky z roku 1945 a Sovětské armády-zachránkyně před chaosem z roku 1968. Dalo se tak poukázat na závazek, který vůči Rudé, resp. Sovětské armádě máme navždy pocítovat. (Viz ČERNÁ, Marie: Se Sovětskou armádou opět na věčné časy. In: *Dějiny a současnost*, roč. 36, č. 11 (2014), s. 13–16.)
- 19 Oficiální tisk přinášel zprávy o „družebních“ kulturních a společenských akcích, referoval o koncertech, na kterých vystupovaly sovětské armádní orchestry, o brigádách sovětských vojáků v zemědělských družstvech a podnicích (viz TÁŽ: From „Occupation“ to „Friendly

Sovětské vojáky pomáhají v roce 1970 při výstavbě dětské SOS vesničky na Karlovarsku. Paradoxně SOS vesničky patřily k dědictví pražského jara, později za „normalizace“ se netěšily podpoře politických orgánů (foto Vojenský historický ústav, Praha)

Původní jednota nenásilného protestního společenství se pod tlakem rozpadla a s tím se vytratila i kritéria hodnocení, co je a není ve vztahu k přítomné Sovětské armádě žádoucí. Názorně to dokládá třeba strmý nárůst počtu členů Svazu československo-sovětského přátelství: Ústředí a odnože této organizace, které se po srpnové invazi samy nerozpustily, byly nejdříve považovány za bašty kolaborantství a svaz jako takový byl podle často vyjadřovaného veřejného mínění odsouzen k zániku. Přesto již v roce 1972 zaznamenal více než milion členů²⁰ a jejich počet v dalších letech průběžně stoupal.²¹ Po redefinici toho, kdo a co je hrozbou pro nově nastolený řád, pojem „kolaborant“ zákonitě zmizel ze scény podle logiky, že kde není okupace, není ani kolaborace. *Družba* se sovětskými vojáky se stala nejen oficiální státní politikou, ale také výrazem na obyvatelstvu běžně požadované

Assistance“: The Presence of Soviet Troops in Czechoslovakia after August 1968. In: *Hungarian Historical Review*, roč. 4, č. 1 (2015), s. 114–143).

20 Viz VII. sjezd Svazu československo-sovětského přátelství: *Dokumenty z jednání sjezdu. Praha, 16.–17. června 1972*. Praha, Lidové nakladatelství 1972.

21 V roce 1977 měl SČSP podle vlastních údajů 2 241 617 členů (8. sjezd Svazu československo-sovětského přátelství: *Dokumenty z jednání sjezdu. Praha, 12.–13. prosince 1977*. Praha, Lidové nakladatelství 1978, s. 22).

politické loajality. Ti, kteří trvali na původní verzi příběhu o okupaci (a kolaborantství), byli společensky delegitimizováni, zastrašováni, nejrůznějšími způsoby sankcionováni a šikanováni.

Neznamená to samozřejmě, že by příběh jako takový nebo sám pojem okupace zanikly. Původní politické významy okupace se mohly sdílet v soukromí, v emigraci, v disentu, ale přestaly být celonárodně sdílenou a veřejně komunikovanou realitou. Navíc původní zkušenost okupace byla doplněna o zkušenost, ať už přímou, nebo zprostředkovanou, s dlouhodobou přítomností Sovětské armády, což s sebou pro společnost přinášelo další významy.

Anketa – vzpomínky na přítomnost sovětských vojáků

Jak už jsem naznačila, do roku 1989 byl oficiální obraz Sovětské armády ponejvíce buď heroický, anebo idylický. V důsledku toho mohla být řada problematických či konfliktních momentů, které s sebou dislokace sovětských posádek nesla, pro místní obyvatele sice zjevná, ale na úrovni mediální prezentace nesdílitelná. Svoje případné negativní zkušenosti si obyvatelé nechávali pro sebe nebo se domáhali nápravy u příslušných úřadů a orgánů soukromě bez jakékoliv publicity. Totéž platilo pro místní úřady v jejich případných sporech či konfliktech se sovětskými posádkami. Určitou sondu do způsobů, jak jejich přítomnost obyvatelé prožívali a jaké významy soužití s nimi přikládali, může dnes poskytnout retrospektivní pohled. Například v regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě uspořádali v roce 2008²² anketu mezi obyvateli z blízkého okolí o jejich zkušenostech se sovětskými vojáky.²³ Dostupný vzorek podivuhodně reprezentuje škálu zkušeností a hodnocení, od výroků pozitivních přes neutrální až po vysloveně negativní: „Za celou dobu jsem se nesetkal s arogantním velitelem ani s nemístným jednáním. (...) Každopádně existovala a převažovala pozitivní forma spolupráce.“ (M. A.) – „Nelze hovořit o neshodách ... v mnohých rodinách byli zvaní jako hosté.“ (M. B.) – „V Kerharticích nikomu nevadili, protože nikam nechodili.“ (Ž. A.) – „Já osobně jsem byl permanentně nespokojen jako občan – vnímal jsem je jako okupanty, kteří byli prostě všude a nešlo je přehlédnout.“ (M. C.) – „Jejich pobyt se mi vryl do paměti, protože se nejednalo o nic příjemného. Zůstaly mi nepříjemné vzpomínky. (...) Dodnes si nesu nepříjemné vzpomínky i v souvislosti se zkruslováním skutečnosti v denním tisku, rozhlasu apod.“ (Ž. B.)

22 Bylo to při příležitosti výstavy „Bratříčku, zavírej vrátka: Rok 1968 a dvacet let sovětské okupace na území dnešního pardubického kraje“.

23 Lidé v anketě odpovídali na předem dané otevřené otázky vztahující se k osobním zkušenostem s pobytem sovětských vojsk a postojům k němu, ke vzájemným kontaktům a formám spolupráce atd. Vyplněné dotazníky jsou uloženy v muzeu a staly se součástí materiálů shromažďovaných k historii sovětské posádky v regionu, ke které se muzeum různými akcemi vrací. Za poskytnutí asi třicítky vyplněných dotazníků děkuji pracovníku muzea Zdeňku Horákovi. I když je v některých dotaznících uvedeno jméno respondenta, pro účely svého článku všechny výpovědi anonymizuji a používám pouze smyšlené iniciály.

Slavnostní shromáždění na počest Sovětské armády v roce 1975 v domě kultury v Milovicích (foto Vojenský historický ústav)

Na tomto místě nejde ani tak o hlubší analýzu dalších souvislostí podobných postojů. Ty se jistě také odvíjely od profesně-sociálního statusu, který do určité míry ovlivňoval také formu a míru kontaktu, a tím i žitou zkušenost. Spíše mi jde o to ukázat, že přítomnost sovětské posádky a jí přikládané významy společnost potenciálně rozdělovaly. Někteří dotázaní poukazují na konkrétní projevy přítomnosti sovětské posádky, a ty pak hodnotí spíše pozitivně (možnost nakupovat v posádkových obchodech, vzájemně výhodný obchod, brigády vojáků), nebo naopak negativně (drobné krádeže vojáků, vykupování zboží sovětskými důstojníky, dopravní nehody). Jiní respondenti vnímají cizí vojáky ve svém bývalém okolí v širších politických souvislostech, jako reprezentanty moci, kteří pomáhali udržovat určitý politický řád. Další zase naopak tento mocensko-politický rámec explicitně odmítají. Z tohoto odlišného vnímání pak přirozeně plyne i rozdílné hodnocení vzájemných kontaktů mezi českými obyvateli a sovětskými důstojníky a vojáky. Část obyvatel vzpomíná na neformální styky a přátelství s rodinami sovětských důstojníků, které přetrvávaly i po jejich odchodu: „Další moje vzpomínka je na důstojníka Vladimíra P. ... jehož rodina chodila k nám na návštěvu a po návratu domů přicházely od nich dopisy z Oděsy i s pozváním na návštěvu.“ (M. B.) Jiní dotázaní zmiňují vynucovaný, formalizovaný kontakt: „Jako studentka na gymnáziu jsem musela chodit na různé kulturní akce. Jednalo se většinou o akce zaměřené na oslavu sovětských státních

Prvomájový průvod v Trutnově v roce 1975 za účasti sovětských vojáků z místní posádky (foto Státní okresní archiv Trutnov)

výročí.“ (Ž. C.) Někteří přitom vnímají tento formalizovaný kontakt jako osobní pragmatickou volbu: „V Červené Vodě byli i lidé, kteří se pravidelně účastnili jejich oslav, protože z toho měli užitek – najedli se a měli ‘čárku’, politické body. (...) Většinou se ale o Sovětech hovořilo jako o Rusácích, okupantech, kteří tu nejsou vítáni.“ (Ž. A.) Další v tomto jednání spatřují mravní selhání: „Nejvíc mi vadilo, jak se změnili a přidali na sovětskou stranu Češi.“ (M. A.)

Jak už o tom byla zmínka, vzhledem k tomu, že „družba“ se stala požadovaným projevem politické loajality, souvisely její konkrétní projevy také s vlastním postavením každého člověka.²⁴ Hranice toho, co se považovalo v souvislosti s „družbou“ a ve vztahu k sovětským vojákům za slušné, za nutné zlo, či už za nemorální (tedy kolaboraci), nebyla pevná ani o ní nepanovala společenská shoda.²⁵ Bezsporu se

24 Jak se lapidárně vyjádřila jedna z respondentek: „Kulturní a společenské styky měli funkcionáři, lidé jezdili do prodejny v Červené Vodě a ve Vysokém Mýtě pro nedostatkové potraviny.“ (Ž. A.)

25 To je samozřejmě mnohem obecnější poznatek o vztahu k okupačním silám, jak dokládají například studie zabývající se poválečným retribučním soudnictvím: „Všude zápasily soudy s definicí kolaborace.“ (DEÁK, István: Introduction. In: DEÁK, István – GROSS, Jan Tomasz – JUDT, Tony: *The politics of retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2000, s. 10.) Podobně vyznívají studie z českého prostředí (viz např. FROMMER, Benjamin: *Národní očista: Retribuce v poválečném*

také významně proměnila v čase. Nicméně je zřejmé, že přítomnost Sovětské armády potenciálně vyvolávala s různou intenzitou kladené otázky morálního charakteru, na které neexistovaly jednotné odpovědi.

Obyvatelé také celkem zřetelně rozlišovali mezi důstojníky a řadovými vojíny: „Prostí vojáci dost často pomáhali při zemědělských pracích. (...) Ti lidem nevdali. Ale důstojníky a jejich ženy rádi neměli. Byl dost častý obrázek: důstojník se ženou a za ním s velkým kufrem vojín-sluha.“ (Ž. D.) Sovětští řadoví vojáci byli často vnímáni jako bezmocné a bědné oběti utlačovatelského systému, který na ně dopadá mnohem hůře než na samotné české občany. Příběhy o krutém zacházení důstojníků s prostými vojáky se stávaly legendami, které kolovaly mezi obyvateli.²⁶ Posilovaly solidaritu s vojíny, jejíž projevy tak mohly být z morálních úsudků o případné kolaboraci vyjmuty. Tím se ovšem dále komplikovalo už tak nejednoznačné vnímání Sovětské armády coby armády okupační. Na druhé straně posilovaly obraz Sovětské armády jako bezohledné orientální despocie, která se obrací také proti vlastním lidem. Tato bezohlednost však měla ještě další rozměr, na jehož negativních důsledcích se zpětně shoduje většina respondentů, a tím byl vztah k okolí, k využívanému prostoru, objektům i přírodě. Právě tento aspekt později sehrál klíčovou roli v další fázi hledání významu okupace.

Odchod, odchod, odchod

Představitelé „normalizačního“ režimu založili svoje politické bytí na příběhu o Sovětské armádě, která nám v roce 1968 bratrsky pomohla v boji proti kontrarevoluci. Vzhledem k tomu, že na této verzi trvali do posledních chvil,²⁷ listopadové události roku 1989 automaticky otevřely i téma invaze a přítomnosti sovětských vojáků v zemi. Distance od dosavadního politického kurzu se odbývala i uvnitř tehdejších politických struktur prostřednictvím veřejně deklarované reinterpetace srpna 1968.²⁸ Přítomnost sovětských vojáků v zemi se stala neospravedlnitelným reliktem předlistopadové politiky, byla prohlášena za „jeden z nejpalcivějších

Československu. Praha, Academia 2010; KMOCH, Pavel: *Provinění proti národní cti: „Malá retribuce“ v českých zemích a Trestní nalézací komise v Benešově u Prahy*. Praha, Academia 2015).

26 „Bydlel jsem naproti kasárnám, kde byla vojenská nemocnice, a tamodtud byl často slyšet nářek, na dvoře kasáren byly sudy s vodou – do nich museli v zimě lézt za trest vojáci – to tvrdili ti z Mýtáků, kteří se dostali do kasáren v rámci zásobování.“ (M. E.)

27 Ještě v srpnu 1989 označilo československé Federální shromáždění omluvu polského Sejmu za polskou účast na srpnové intervenci za vměšování do vnitřních záležitostí státu (PECKA, J. a kol.: *Sovětská armáda v Československu 1968–1991*, s. 140 – viz pozn. 10).

28 O nutnosti přehodnotit události roku 1968 se zmínil tehdejší předseda federální vlády Ladislav Adamec už 29. listopadu 1989. Jím sestavený nový kabinet stačil během své několikadenní existence prohlásit 3. prosince 1989 srpnovou invazi za „porušení norem vztahů mezi suverénními státy“ a učinit první kroky v jednání se sovětskou stranou o odsunu vojsk. Federální shromáždění Československé socialistické republiky odsoudilo intervenci vojsk Varšavské smlouvy 12. prosince 1989. (*Tamtéž*, s. 142 n.)

Podobné demonstrace za odchod Sovětské armády jako tato dne 23. ledna 1990 ve Vysokém Mýtě se konaly po pádu komunistického režimu v mnoha československých městech (foto Stanislav Loskot, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě)

problémů našeho státu²⁹ a už v lednu 1990 započala jednání se sovětskou stranou o jejich odchodu.³⁰ „Dočasný pobyt“ mohl být znovu nazván okupací.

Společnost sice byla do listopadu 1989 ve vztahu k Sovětské armádě nejednotná, přesto se poté právě požadavek jejího odchodu stal důležitým prvkem národního konsenzu. A to nejenom politického,³¹ ale celospolečenského. Aby se tak stalo, musel být původní význam okupace (se všemi jeho morálními nároky a důsledky) z roku 1968 aktualizován o dvacetiletou přítomnost sovětských vojáků v zemi. Jeho

29 PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 88, dokument č. 22 – Návrh poslance Michaela Kocába plenární schůzi Federálního shromáždění ČSFR, aby smlouva o dočasném pobytu sovětských vojsk na území Československa z roku 1968 byla prohlášena za neplatnou od samého počátku, 23.1.1990, Praha (viz pozn. 9).

30 K politickému jednání o odsunu sovětských vojsk a jeho vývoji viz *tamtéž*; ŠEDIVÝ, Jaroslav: *Černínský palác v roce nula: Ze zákulisí polistopadové zahraniční politiky*. Praha, Ivo Železný 1997; KOSOVÁ, Jana: *Odchod sovětských vojsk z území Německa, Československa a Polska*. Diplomová práce, obhájená v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze v roce 2012.

31 Vůči odsunu Sovětské armády „byl postoj celé české politiky jednomyslný. (...) Odsun byla poslední akce národního konsenzu.“ (KOCÁB, Michael: *Když nebyl čas na hraní: Vzpomínky na revoluci, odsun Sovětů, na Václava Havla, Franka Zappu, na sebe, na všechno možné*. Řitka, Daranus 2009, s. 58 n.)

prostý přenos do roku 1990 by byl anachronismem, který by navíc ohrozil národní jednotu, protože by – tak jako každá jiná okupace – v politickém smyslu slova vznesl otázku kolaborace.³² Ne že by tento původní význam z veřejné scény zmizel docela, spíš byl doplněn a překryt jinými významy.

Hlavní vlna místních prohlášení a masových vystoupení požadujících urychlený odchod sovětských vojsk přišla po zahájení vládních jednání o této záležitosti v lednu 1990. Lidé v nich vyjadřovali zásadní podporu vládě v jejím postupu, zároveň dávali okupaci smysl, na kterém se mohla většina společnosti shodnout, bez ohledu na to, jaký měl kdo předtím k Sovětské armádě vztah. Hlavní důraz byl totiž kladen na uzurpaci životního prostoru. Poněkud abstraktní politický význam okupace, odkazující na srpen 1968 a následnou „normalizaci“, a zjevný význam bezpečnostně-strategický³³ se regionálně propojily s žitým materiálním a ekologickým rozměrem. Do popředí se dostala skutečnost, že sovětské vojáky zabírají území, byty, půdu, rozpínají se, zatěžují zdroje, zamořují a ruší vojenskou technikou svoje okolí a vykupují zboží, čímž významně ovlivňují kvalitu života místních obyvatel. „Dvacet let trpí obyvatelé tohoto sídliště výfukovými plyny z tanků, které mají sovětské vojáky puštěny třeba celé dny. Pro občany to znamená, že nelze otevřít okna, a přesto v bytech to páchne po naftě. Druhým problémem je nesmírný hluk, který je mnohdy určitě nad přípustnou hlukovou normou,“ píše například představitel trutnovského Občanského fóra v dopise z února 1990 ministru zahraničí Jiřímu Dienstbierovi.³⁴ Na mnoho různých způsobů je vyjadřován názor, že sovětské vojáky „ukrajují velký kus krajíce z našeho bochníku“.³⁵ Změněná politická situace tak umožnila z odchodu sovětských vojsk učinit „spravedlivý požadavek“, o kterém není nutno diskutovat. Jak se vyjádřil mluvčí Občanského fóra z Benátek nad Jizerou na demonstraci za odchod Sovětské armády v Lysé nad Labem: „My, až se tu rozejdeme, tak na to musíme pořád myslet, odchod, odchod, odchod, jinak to není možné.“³⁶

32 V případě sovětské okupace se veřejné pokusy o jakoukoliv retribuci a s ní spojené otázky trestněprávní či morální spoluzodpovědnosti zastavily u hrstky představitelů bývalého režimu. Ti byli souzeni v souvislosti s tzv. zvacím dopisem (Vasil Bílak), s přípravou tzv. dělnicko-rolnické vlády (Miloš Jakeš, Jozef Lenárt) či s pokynem přerušit vysílání Československého rozhlasu v noci 21. srpna (Karel Hoffmann). Všichni tito funkcionáři čelili obvinění z vlastizrady, nakonec byl v roce 2003 odsouzen pouze Karel Hoffmann za sabotáž. Všem těmto táhlým kauzám byla věnována poměrně velká mediální pozornost.

33 Viz BRABEC, Jan – SPURNÝ, Jaroslav: Sovětská vojska: Okupace neskončila In: *Respekt*, roč. 2, č. 6 (4.2.–10.2.1991), s. 4; BRABEC, Jan: Milovice, strategický bod: Výspa obrany socialismu. In: *Tamtéž*, č. 11 (11.–17.3.1991), s. 7 n.

34 *Kronika města Trutnova 1990*, s. 35. Kronika je online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: http://vychodoceskearchivy.cz/ebadatelna/zobrazeni-publikace-trutnov/?adresar=CZ_225105010_796_p786&strana=85&nadpis=Kronika%20m%C4%9Bsta%20Trutnova%201990.

35 Nechtějí už zlobit. In: *Mladoboleslavsko* (19.4.1990).

36 PECKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 95, dokument č. 27 – Rozhovor redaktora městského Zpravodaje s účastníky demonstrace za odchod Sovětské armády z Československa, 3.2.1990, Lysá nad Labem.

Účastníci protestního lampionového průvodu ve Vysokém Mýtě 15. února 1990 požadovali předání budovy, v níž místní posádka Sovětské armády zřídila muzeum bojové slávy, pro účely lidové školy umění (foto Zdeněk Mauer, Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě)

Odsun Sovětské armády znamenal pro řadu posádkových měst příležitost skoncovat s vojenskou historií. Vytvářejí tedy tlak na politickou reprezentaci, požadují navrácení okupovaného prostoru a převod vojenského majetku, především bytů po sovětských důstojnících, do civilní správy.³⁷ Tento akt lze chápat jako odčinění „utrpeného příkoří“.³⁸ Vize znovunabytí zabraného prostoru, příslib zlepšení

37 Jednoznačné požadavky obyvatel našeho okresního města. In: *Mladoboleslavsko* (31.1.1990); PEČKA, J. (ed.): *Odsun sovětských vojsk z Československa 1989–1991*, s. 91 n., dokument č. 24 – Prohlášení místního Občanského fóra k odsunu sovětských vojsk, 30.1.1990, Lázně Bohdaneč; *tamtéž*, s. 92, dokument č. 25 – Prohlášení účastníků manifestace za odchod sovětských vojsk z města, 31.1.1990, Jeseník; *tamtéž*, s. 98 n., dokument č. 30 – Výzva Občanského fóra Velké Bystřice k podpoře požadavku na osvobození výcvikového prostoru Libavá od všech vojenských činností a zařízení, 8.2.1990, Velká Bystřice.

38 „Ve městě Vysokém Mýtě nebudou do budoucna umístěny vojenské posádky náhradou za vyloučené příkoří minulých let.“ (*Kronikaměsta Vysokého Mýta 1987–1998*, s. 65. Kronikaje online dostupná na webu Východočeské archivy [cit. 2015-06-30]: <http://vychodoceskearchivy.cz/>

bytové situace, využití dosavadních vojenských objektů pro důstojné civilní účely ve zdravotnictví, školství či občanských službách, to vše představovalo na lokální úrovni významný mobilizační moment, který lidi sjednotil v aktivně projevovaném odporu proti přítomnosti Sovětské armády. Zároveň byly tyto aspirace vyjádřením nadějí, které si lidé s budoucností spojovali.³⁹

Devastace

Orientací na hmotné následky dlouholeté přítomnosti Sovětské armády, na otázky spojené se správou a s převodem objektů po jejím užívání dostala okupace další důležitý význam. Tím hlavním, na co se začalo poukazovat, byla *devastace*. Regionální i celostátní média přinášejí od jara 1990 reportáže o ekologické situaci v místech sovětských posádek, píše se o „dvacetiletém ničení přírody“.⁴⁰ Na různých úrovních sestavované komise občanů, politiků a odborníků monitorují situaci v nově zpřístupněných objektech sovětských kasáren a vojenských prostorech, evidují škody na československém majetku, prozkoumávají míru znečištění půdy a podzemních vod, zjišťují rozsah a nebezpečnost černých skládek, vyčíslují náklady na jejich sanaci, ohledávají budovy postavené sovětskými vojáky a podobně. S velkým úsilím vyčíslené ekologické a jiné škody sice nakonec nebyly sovětskou stranou nikdy proplaceny, ale podtrhávaly naléhavost problému a nutnost odchodu Sovětské armády.

Evidence a kvantifikace škod po Sovětské armádě na jednu stranu zapadaly do rámce „odhalování“ zločinů komunismu a do mnohem obecnějšího obrazu „spálené země“, čímž přispívaly k distanci od minulosti. Na druhou stranu s sebou přinášely odstup od kulturně cizorodého prvku, nezřídka popisovaného v termínech (kulturního) šoku: „V lese, kousek nad obcí Mrklesy, kam po tolika letech zákazu poprvé vkročili místní občané, byli šokováni. První, o co zakopli, byl zpola zahrabaný kanystr s benzinem...“⁴¹ „Šok zažili pracovníci, kteří se tam (do bývalé sovětské školy – pozn. autorky) šli podívat – zničený nábytek, rozmlácené dveře, otlučené omítky, zcela zničené sociálky, dílny.“⁴² V této souvislosti se spíše než o „okupantech“ hovoří o „nezvaných hostech“, jejichž civilizační úroveň se mívá s místním standardem: „Po nezbytné nutné dvojnásobné deratizaci proti hmyzu tu měli včera plné ruce práce hlavně elektrikáři. Sovětští nájemníci totiž poškodili převážnou část elektrických zásuvek – prostě si je vytržením jednoho kolíku

ebadatelna/zobrazeni-publikace-usti/?adresar=CZ_225204010_0381_x00003&nadpis=CZ_225204010_0381_x00003&strana=1.)

39 V souvislosti s bývalými vojenskými objekty se psalo například o studii „městečka finského typu“ v Milovicích (Sověti předávají objekty. In: *Mladoboleslavsko*, 6.2.1991) nebo o „studentském městečku“ na místě bývalých kasáren v Krnově, kde mělo vzniknout „dostatečně velké stravovací zařízení, zdravotní středisko, moderní sportoviště i kulturní zázemí“ (Z kasáren studentské městečko. In: *Práce*, 27.4.1990).

40 Plechy se uklidí... In: *Obrana lidu* (17.3.1990).

41 Po nás potopa. In: *Práce* (5.3.1990).

42 Lesy zatím nepřístupné. In: *Tamtéž* (4.4.1990).

Sovětské posádky se usídlily i v historicky cenných objektech, jako tomu bylo v děčtinském zámku. Snímek je z roku 1990 nebo 1991 (foto Jan Jindra, Vojenský historický ústav)

‘přizpůsobili’ svým spotřebičům.⁴³ V souvislosti se Sovětskou armádou bylo možné navázat na předchozí dlouholetou tradici zobrazování Ruska a Sovětského svazu jako civilizaci zaostalé východní země, jež byla v období komunismu oficiálně překryta obrazem země zaslíbené a pokrokové.⁴⁴ Škody a nepořádek způsobené sovětskými vojáky mnozí vnímali jako projev sovětské necivilizovanosti a nekulturnosti, což odpovídalo i obecně sdíleným představám o relativně vyšší kultuře a vyspělosti českého národa ve srovnání s jinými postkomunistickými zeměmi.⁴⁵ „Promáčené stropy, okna zasekaná zatlučenými hřebíky, tekoucí vodovodní baterie, pokud vůbec zůstaly, elektroinstalace vytrhaná, vytrhané obklady, keramická dlažba, WC, veškeré kování, jídelna této okupantské armády byla japonskou novinářkou považována za kravin. Země prosáklá naftou, všude černé stavby, tzn. stavby postavené bez jakéhokoli souhlasu našich orgánů. (...) Sami na sobě vidíme, co s námi udělali komunisté za 40 let, a to jsme byli jedním z nejvyspělejších národů

43 Z kasáren studentské městečko. In: *Tamtéž* (27.4.1990).

44 Viz HOLUBEC, Stanislav: *Ještě nejsme za vodou: Obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha, Scriptorium 2015, s. 75–86.

45 Srv. SNIAGON, Tomáš: Historie ve znovuzrozené volné soutěži: Česká a slovenská postkomunistická transformace a její dominantní historické příběhy. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 200–231.

Evropy. Nemůžeme se proto divit lidem z velké ruské země, kde vládnu komunisté už 75 let, a předtím byla ruská země ve stadiu zaostalého feudalismu.⁴⁶

Přebírání prostor a objektů po Sovětské armádě tak na symbolické rovině představovalo jejich vytržení ze (sovětského) chaosu. Následná rekonstrukce a očista je měly navrátit do (našeho) civilizačně vyššího řádu: „S hrůzou, která po nich zůstane, si už poradíme.“⁴⁷ V tomto kontextu mohl být odchod Sovětské armády z Československa vnímán jako jednoznačný akt skoncování s určitou kapitolou komunistické minulosti a důležitý milník zdejší politické a společenské transformace. Z hlediska celostátní i lokální politiky šlo o úspěch, který si s pravidelnými výročími můžeme připomínat.

Dědictví

Odsun sovětských vojáků ukončil jejich faktické působení na území Československa a rozčlenil s tím spjaté vzpomínky jeho obyvatel do tří víceméně samostatných epizod – dramatické invaze vojsk Varšavské smlouvy v srpnu 1968, dlouhodobého pobytu Sovětské armády v zemi a jejího odchodu v letech 1990 a 1991. Zároveň s tím se však začala datovat nová významná kapitola, a tou je *dědictví* po Sovětské armádě. Píše-li se v tisku později o Sovětské armádě, tak nejčastěji právě s tímto akcentem. Problém byl samozřejmě nastíněn již v průběhu odcházení okupačního vojska, kdy se otvíraly nejrůznější tajemné komnaty, odhalovaly se jím způsobené škody a zjišťoval rozsah devastace. Již tehdy bylo zřejmé, že s odchodem Sovětské armády vlastně příběh jejího působení v zemi zdaleka nekončí.⁴⁸ Zatímco však na počátku devadesátých let byl náhled na celou věc spojen s obavami, ale také s dobovým optimismem, že po odchodu se s následky nějak vyrovnáme a stop po Sovětské armádě se zbavíme, s přibývajícím časem a táhnoucími se problémy se její přítomnost nepřestává připomínat, a to i více než dvacet let od okamžiku, kdy Československo opustil poslední její voják.

Ústředním motivem tohoto dědictví zůstává právě devastace. Její spojení se Sovětskou armádou se stalo samozřejmostí a obecně sdíleným předpokladem, který nemusí být nijak zdůvodňován ani se nezpochybňuje: „Cenné malby byly objeveny při rekonstrukci kostela, který zdevastovala sovětská armáda, jež v Ralsku za minulého režimu sídlila.“⁴⁹ „Po letech devastace během pobytu sovětských vojáků, kteří měli na zámku posádku, byly pískovcové nádrže fontán zničené, jedna úplně

46 *Kronika města Vysokého Mýta 1987–1998*, s. 65 (viz pozn. 38).

47 *Tamtéž*, s. 57.

48 „Vojenské objekty budou do tří měsíců předány, ale starosti rozhodně nebudou...“ (Co s hlavní budovou kasáren 9. května. In: *Mladoboleslavsko*, 20.2.1991.)

49 V kostele, který zničila sovětská armáda, objevili vzácné gotické malby. In: *MF Dnes*, vydání pro Liberec (28.7.2014).

Část panelového sídliště po Sovětské armádě v Ploužnici v bývalém vojenském prostoru Ralsko. Domy vlastní město Mimoň, část jich nechalo rekonstruovat a nabízí zde levné byty sociálně slabým občanům. Postupně tak vzniká sociálně vyloučená lokalita, víceméně odříznutá od okolního světa (foto Barbora Spalová)

rozlomená.⁵⁰ Teprve rekonstrukce, která zahladí stopy po Sovětské armádě,⁵¹ je konečnou tečkou za jejím neblahým působením. Prostor či objekt, který doposud neprošel podobným procesem integrace (skrze úklid, dekontaminaci, sanaci, rekonstrukci nebo přímo destrukci), provokuje jako pozůstatek Sovětské armády a zůstává rušivým, cizorodým prvkem: „Sídliště na Lužci se v současné době stává úhledným místem města s řadou zajímavých objektů. (...) Takřka jediným bolákem tohoto sídliště, bývalé bašty okupačních vojsk, je v současné době objekt bývalého kulturního domu Sovětské armády.“⁵²

Dědictví po Sovětské armádě je tedy do velké míry výzvou pro lokální politiky, zdrojem jejich případné hrdosti a úspěchu,⁵³ ale také dlouhodobých problémů a frustrace.

50 V děčínských kašnách zdevastovaných sovětskou armádou opět poteče voda. In: *MF Dnes*, vydání pro Ústí nad Labem (3.5.2013).

51 Viz názvy článků jako „Stopy po sovětské armádě budou konečně minulostí“ (in: *Teplický deník*, 22.3.2010).

52 Kulturní dům Sovětské armády snad přestane hyzdit sídliště na Lužci. In: *Pardubické noviny* (25.11.1998).

53 Například během oslav desátého výročí odchodu Sovětské armády z Vysokého Mýta se mohli účastníci projet speciálně vypraveným autobusem po bývalé zóně sovětské posádky a udělat si tak „obrázek o tom, co se podařilo napravit a zlepšit“ (Město se hodně změnilo za deset let po odchodu sovětské armády. In: *Orlický deník*, 28.8.2000). Festival svobody, který se ve městě konal na počest dvacetiletého výročí odchodu sovětských vojsk, byl

Soudobá historie bývalých posádkových měst je mimo jiné prezentována jako zvládnání pozůstatků po Sovětské armádě, které může být úspěšné (Vysoké Mýto, Turnov, Frenštát pod Radhoštěm) či (prozatím) neúspěšné (například Ralsko). Vzpomínkové akce k výročí odchodu sovětských vojsk obvykle rekapitulují, co se za tu dobu změnilo. Rekonstrukce prostor a objektů po „nezvaných hostech“, tedy jejich přizpůsobení zdejším technickým a estetickým normám, je téměř vždy líčena jako převod nižší kulturně-civilizační formy na vyšší: „V současné době se bourá část objektu zvaného ‘kachlíkárna’, který bude v konečné fázi přebudován na bytový dům s osmadvaceti byty.“⁵⁴ „Zdravíme pilně pracující dělníky a chválíme zelenkavé kachličky, které změnily záchod hrůzy, který tu zbyl po sovětských vojácích, v moderní toalety, které budou moci využívat i vozíčkáři.“⁵⁵ Často dlouhá a strastiplná cesta k úspěšné rekonstrukci či revitalizaci je sice také příběhem o peripetiích polistopadové transformace,⁵⁶ nikdy ovšem přitom nechybí důraz na problematičnost dědictví, které nám zde Sovětská armáda zanechala. To často zůstává v prvním plánu i po více než dvaceti letech české správy a místního nakládání s převzatými prostory a objekty.⁵⁷

Soužití se sovětskými vojáky

Soužití obyvatel se sovětskými vojáky se tematizuje výrazně méně, nicméně lze vysledovat několik stále se opakujících vzorců, do kterých bývají vzpomínky pamětníků v mediální rovině zasazovány. I v tomto ohledu existuje jednoznačná kontinuita s tím, jak byla okupační armáda zobrazována na počátku devadesátých let. Mezi nejčastější motivy patří odkazy na problémy v soužití s posádkami Sovětské armády, na jejich okupování fyzického prostředí a nevhodné, rušivé chování, na nepořádek, znečišťování okolí, porušování nejrůznějších pravidel a norem včetně bezpečnostních. Zpětně je tento obraz „nezvaných hostů“ ještě posílen soudobými paralelami

příležitostí vzpomenout „roky tvrdé práce a nápravy škod“ a rok 2010 byl vedením města označen za „výrazný milník ve vysokomýtských dějinách“, protože město už „nenese stopy pobytu sovětských vojsk“ (KONÍČEK, Jiří: Festival jako oslava svobody. In: *Orlický deník.cz* [online], 2010-03-09 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://orlicky.denik.cz/kultura_region/festival-jako-oslava-svobody20100309.html).

54 Obec opravila byty po Sovětské armádě. In: *MF Dnes*, vydání pro Pardubický kraj (21.9.2000).

55 Stopy po sovětské armádě budou konečně minulostí. In: *Teplický deník* (22.3.2010).

56 „Ostuda olomoucké městské části Nový Svět, dva panelové domy po Sovětské armádě, které sice začal po revoluci opravovat jeden z podnikatelů, ovšem nikdy rekonstrukci nedokončil, se možná v budoucnu dočkají nájemníků.“ (Olomoucká radnice chce koupit domy po Sovětské armádě. In: *Olomoucký den*, 6.12.2001.)

57 Viz např. Z Ralska zmizí jedy, které tu v zemi zůstaly po sovětské armádě. In: *MF Dnes*, vydání pro Liberec (11.7.2014); Turnov uklidí zbytky po sovětské armádě. In: *Deník Pojizeří* (23.5.2006). V obou těchto a mnoha podobných případech se sice píše také o černých skládkách, které se v bývalých vojenských prostorech v posledních letech rozšířily, nicméně v titulcích a v prvním plánu sdělení stále zůstávají škody, které tu zanechala Sovětská armáda.

s „nepřizpůsobivými“ občany: „O nelehkém soužití se Sovětskou armádou vypovídá dokument, který do redakce Orlického deníku zaslal David Macků s poznámkou: ‘Před 25 lety jsem se seznámil s jednou slečnou z Vysokého Mýta a od ní mám i tento 25 let starý dokument týkající se tehdejšího řešení sporů s nepřizpůsobivými příslušníky SA a jejich rodin.’“⁵⁸ Tomu odpovídá i časté poukazování na jiný kulturní, civilizační a ekonomický standard sovětských vojáků, který měl svoje svébytné projevy: „Domy si sověti (*sic*)⁵⁹ stavěli podle svého, a tak také vypadaly. Některé byty neměly odpady, na některém poschodí byl záchod pro celé patro. Stěny byly křivé a místnosti byly dokonce postavené v rozdílné úrovni, jedna výš, jedna níž.“⁶⁰ Opakovaně se objevují vzpomínky na vykupování obchodů sovětskými důstojníky, na „oficírské paničky“ a „Rusky v kožiších“, na používání novin místo záclon, na vojenské sluhy: „Rusky chodily v kožiších do města vykupovat obchody. Peněz měly vždycky dostatek. Nákupy jim nosili jako přinestaškové prostí vojáci.“⁶¹ „Sovětské paničky bývaly nafintěné a linul se z nich typický zápach jejich voňavek. Vojáci jim dělali pucfleky, nosili hromady nákupů. Obchody ve městě byly vyplundrované.“⁶² Vzpomíná se také na bídu řadových vojáků: „Udělali nám pak dokonce vojenskou přehlídku. Vojáci nastoupili, mnozí v bagančatech, co pamatovala ještě válku. Velitelé ukazovali i vnitřní vybavení. Byla to hrozná bída.“⁶³

Obrazy, které se v souvislosti se Sovětskou armádou při různých příležitostech evokují, se týkají nestejně míry kulturnosti, civilizovanosti, vzdělanosti a demokratičnosti, jež dělí sovětské vojáky jakožto představitele „těch druhých“ od „nás“. Vizualně jsou tyto obrazy podporovány sériemi fotografií, které vznikaly během odsunu Sovětské armády a jež média běžně přejímají.⁶⁴ Vybydlené vojenské ubikace, špína a nepořádek se v nich snoubí s agresivní estetikou politických hesel a letargií řadových vojáků. Působí jako z jiného světa.⁶⁵ Pobyt sovětských vojsk tak nabývá

58 1968–1990: Sovětská armáda ve Vysokém Mýtě. In: *Orlický deník* (21.8.2014).

59 Obecně se píše nebo hovoří v souvislosti se Sovětskou armádou o Sovětech či o Rusech, k dalšímu etnickému rozlišování až na výjimky nedochází.

60 Ruská čtvrť v Olomouci byla za betonovou zdí. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-01-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/ruska-ctvrt-v-olomouci-byla-za-betonovou-zdi--848611.

61 Sovětská armáda vnikla do okresu rovněž s tanky. In: *Bruntálský a krnovský deník* (23.8.2006).

62 „Ivani“ konečně šli: Před 25 lety začal ve Frenštátu odsun Sovětů. In: ČT 24 [online]. 2015-02-26 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/regiony/302880-ivani-konecne-sli-pred-25-lety-zacal-ve-frenstatu-odsun-sovetu/>.

63 *Tamtéž*.

64 Jde především o fotografie Dany Kyndrové, Karla Cudlína a Vojty Dukáta. Viz např. KYN-DROVÁ, Dana: *Odchod sovětských vojsk 1990–1991*. Praha, Kant 2003.

65 K vernisáži pražské výstavy autorů Karla Cudlína, Vojty Dukáta a Vojtěcha Höniga v roce 2011 se v souvislosti se sovětskou posádkou v Milovicích píše „o enklávě přemístěného teritoria, kde panoval autonomní politický, ekonomický, finanční, architektonický, ekologický a právní režim“ (Odchody – Karel Cudlín, Vojta Dukát, Vojtěch Hönig: Diapozitivy, video a fotografie. In: Školská 28: Komunikační prostor [online] [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.skolska28.cz/odchody-karel-cudlin-vojta-dukat-vojtech-honig>). Zároveň všichni autoři v duchu tradice humanistické fotografie projevují empatii vůči „obyčejným vojákům“, kteří jsou „semleti dějinami“, žijí v hrozných podmínkách a vlastně spíše vzbuzují náš

Odsun sovětských jednotek z nádraží v Milovicích v předjaří 1991. Poslední sovětsští vojáci opustili Československo v létě toho roku (foto Jan Jindra, Vojenský historický ústav)

touto optikou v první řadě významu etnograficky laděné kulturně-sociální zkušenosti spíše než významu mocensko-politického. A zatímco české autostereotypy jsou rozporuplné a nechybí v nich skepse a kritičnost, v populárně etnografickém srovnání se Sověty či Rusy vycházejí Češi relativně lépe. Od počátku devadesátých let jednoznačně přetrvávající kontinuita v zobrazování Sovětské armády jako kulturně a civilizačně méněcenné, jak už o tom byla řeč, pomáhá naplňovat představy o tradiční kulturnosti, vzdělanosti a demokratičnosti českého národa.⁶⁶ „Bylo zajímavé pozorovat, jak ten národ, který okupuje, přebírá vyšší kulturu národa, který

soucit (viz rozhovor s fotografkou Danou Kyndrovou na rozhlasové stanici Vltava nebo televizní dokument o Vojtovi Dukátovi: Dana Kyndrová: Odchod sovětských vojsk 1990–1991. In: Český rozhlas Vltava [online]. 2010-06-09 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/mozaika/vytvarne/_zprava/744244; Žádní Brežněvové, prostě vojáci: Sovětská vojska v životě Vojty Dukáta. In: ČT 24 [online]. 2014-04-14 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/ct24/kultura/269593-zadni-brezn-evove-proste-vojaci-sovetska-vojska-v-zivote-vojty-dukata/>).

66 Viz HOLÝ, Ladislav: *Malý český člověk a skvělý český národ: Národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha, Sociologické nakladatelství 2001.

Hospoda U Brežněva ve Vysokém Mýtě, bývalém posádkovém městě Sovětské armády, se nachází nedaleko bývalých kasáren (foto Marie Černá, 2013)

je okupován,“ říká například v dokumentu České televize *Běž domů, Ivane* bývalý primátor Olomouce Milan Hořínek.⁶⁷

Z paměti domácích obyvatel na kontakty se sovětskými vojáky a jejich prostředím jinak ponejvíce vystupuje vzájemná, oboustranně výhodná směna zboží,⁶⁸ případně návštěvy v údajně dobře zásobovaných obchodech sovětských posádek: „Na kraji sídliště byly dva obchody – univermagy – a v nich bylo všechno. Alespoň nám to v době normalizace tak přišlo. Ženské tam kupovaly ledničky, televizory, cvičky a bílá trička pro děti do školy.“⁶⁹ I tyto zmínky lze ale někdy zařadit do rámce svérázných civilizačních praktik sovětských vojáků, které mají svědčit o jejich nižší úrovni: „Vojáci kradli, co mohli. Prodávali všechno. (...) Jednou přijeli s cisternou dokonce ve dne. Důstojník inkasoval, přitom kouřil a ty nedopalky odhazoval jen tak na zem.“⁷⁰ Na podobné kontakty je možné nahlížet zcela pragmaticky, ale zrovna tak mohou dodnes vyvolávat morální otazníky: „Kronikář, který se po revoluci stal červenovodským starostou, do sovětských obchodů nechodil. Sovětská armáda

67 *Běž domů, Ivane: Jak nás opouštěli ti, které jsme nevíkali.* In: ČT 1 [online]. 2010-09-30 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10267429566-bez-domu-ivane/410235100021002/>.

68 „Litr ovocného vína se dal vyměnit za kanystr ruského benzínu.“ (Kasárna obsadila před čtyřiceti lety sovětská armáda. In: *Bruntálský a krnovský deník*, 11.10.2008.)

69 Ruská čtvrt v Olomouci byla za betonovou zdí (viz pozn. 60).

70 *Běž domů, Ivane! Před 25 lety odešli Rusové.* In: *Orlický deník* (22.5.2015).

přišla do Červené Vody, když mu bylo 34 let a učil v místní škole. S okupací se nikdy nesmířil, a proto směnu načerno nepodporoval.⁷¹

Politická a společenská rovina kontaktů mezi místními obyvateli a Sovětskou armádou se na mediální úrovni tematizuje výjimečně a zůstává na úrovni okrajových zmínek, jako v reportáži Radiožurnálu v dubnu 2011: „...po roce 1972 byli příslušníci armády tlačeni až nuceni k takzvané družbě – pořádání společných zájezdů, hraní fotbalu a podobně. Tam „se o nějaké kolaboraci nedá mluvit.“⁷² Zmínky o nejrůznějších formách „družby“ nejspíše najdeme ve vzpomínkách bývalých sovětských vojáků či jejich potomků, které se v médiích tu a tam také objevují. „Já sám jsem se dostal do kontaktu s Čechy díky tomu, že mě udělali konferenciérem večerů československo-sovětské družby,“ vzpomínal po letech v Českém rozhlase vojenský lékař Anatolij Karpus.⁷³ I zde však zůstává u jednotlivých výroků, které nikdo dál nerozvíjí, a tak tato stránka pobytu Sovětské armády v Československu je i po více než dvaceti letech stranou pozornosti.

Závěrem

V konfrontaci s dlouhodobou přítomností sovětských vojsk v zemi se národní konsenzus o politickém významu okupace ze srpna 1968 rozpadl. Původně všeobecně uznávaná a zjevná pravda o nepřijatelné okupaci Československa byla z veřejného prostoru postupně vytlačována realitou vynucovaného přátelství a „družby“. „Normalizační“ politika prosadila několik málo oficiálních významů pobytu Sovětské armády. Jeho další významy si lidé hledali sami, podle vlastní situace, možností, ambicí a představ, stejně jako si vytvářeli kritéria, co je a není morálně únosné. Je přítomnost sovětských vojáků v zemi opravdu stále okupací, případně jakých reálných podob a konsekvencí tato okupace nabývá? Je třeba sovětské vojáky vnímat jako zhmotnění sovětské velmocenské politiky? Jsou okupanty i řadoví vojáci? Jaký postoj k nim zaujmout? A co je potom kolaborace – nebo jinak, co je ve vztahu k nim nemístné, nesprávné, co je ponižující, co je pragmatické, co je výhodné? Podobné otázky si mohli obyvatelé Československa klást a nacházet přitom rozdílné odpovědi. V naší paměti se to odráží dodnes. V mediálním prostoru se vedle sebe vrší výroky, které se vzájemně popírají. Na tom není nic neobvyklého. Pozoruhodné spíše je, že koexistují víceméně mírumilovně, jako bychom přiznávali, že všechny mohou být stejně pravdivé. Snahy, leckdy politické, vtisknout dřívější přítomnosti Sovětské

71 V Červené Vodě kvetl obchod s Rusy. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-02-22 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/v-cervene-vode-kvetl-obchod-s-rusy--867756.

72 Se Sověty musela být družba. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-04-30 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/se-sovety-musela-byt-druzba--891249.

73 Přijel jako okupant, odjel jako přítel Československa. In: Český rozhlas Radiožurnál [online]. 2011-01-11 [cit. 2015-06-30]. Dostupné z: http://www.rozhlas.cz/radiozurnal/reportaze/_zprava/prijel-jako-okupant-odjel-jako-pritel-ceskoslovenska--843139.

armády jeden zásadní smysl – jak o nich svědčí například pamětní deska citovaná v úvodu tohoto článku, která staví obyvatele Vysokého Mýta do role trpných obětí zlovolné okupace – jsou tak všemožně podryvány. Ostatně v tom samém Vysokém Mýtě jsou v místním muzeu zachyceny i vzpomínky, které odkazují k jiné zkušenosti. Přesto se po listopadu 1989 utvořil ve vztahu k Sovětské armádě opět národní konsenzus. Bez ohledu na to, jaký kdo přikládal přítomnosti Sovětské armády politický smysl, bez ohledu na to, jaké z toho pro sebe vyvozoval praktické a mravní důsledky, většina národa se shodla na tom, že Sovětská armáda musí z našeho území odejít. Spolu s listopadovými událostmi roku 1989 se opět objevily reminiscence na srpen 1968 a s nimi pohled na Sovětskou armádu jako sílu, která u nás pomohla nastolit „normalizační“ režim. I když tehdejší velení Sovětské armády ujišťovalo československé představitele, že do vnitřních záležitostí státu nebude zasahovat, svoji roli při prosazování jejího odchodu sehrály i vojensko-strategické úvahy. Hlavní narativ, pod kterým se mohl národ s rozdílnými politickými zkušenostmi a hledisky sjednotit a který přivedl tisíce obyvatel posádkových měst do ulic, však nebyl ani ryze politický, ani ryze strategický, ale kulturně-civilizační. Přímět okupanta k odchodu znamenalo v první řadě zbavit se nepohodlného, obtížného souseda, který si nejenom uzurpuje část našeho životního prostoru (byty, budovy, zemědělskou půdu), ale zároveň ho znehodnocuje a devastuje, který zasahuje rušivě do našeho bezprostředního okolí svým jednáním, naprosto nerespektujícím zdejší normy. Otázka politického významu přítomnosti sovětských vojsk ustoupila do pozadí, okupace znamenala nyní především civilizační degradaci a ekologickou devastaci. Okupační armáda představovala pro většinu Čechů kulturně cizorodý a méněcenný prvek, což se v jejich, převážně mediálně zprostředkované, paměti udržuje dodnes.

Článek vznikl v rámci projektu „Příběhy míst: Topografie soudobé paměti národa“ (Program NAKI Ministerstva kultury ČR, č. DF11PO1OVV034).